մեծ օգնութիւն է մատուցել, բացի իր Միաբանութիւնից եւ վանքից, նաեւ այլուր դըտնուող իր ազգակիցներին: «Արիստակէս Ազարեան ասում է նրա պատմագիրը, 4 բան էր սիրում. Ընդհանուր Եկեղեցին, իր Հայ Հայրենիքը, իր Միաբանութիւնը եւ իր ապաստանած երկիրը, Աւստրիան»:

Մխիթարեան այս մեծ գործիչը վախճանել է 1855 Մայիս 5ին, 73 տարեկան:

Ֆէլիքս Նէվի այս երկերը բաւական են ցոյց տալու համար թէ նա ինչ մեծ բարեխղճութեամբ եւ հմտութեամբ ուսումնասիրել է հայ կեանքի եւ գրականութեան այլեւայլ ճիւղերը: Նրա գրուածքների ամբողջութիւը, հայերէններն էլ մէջը լինելով, հասնում է 120ի: Նա առաջին բելգիացի գիտնականն է եղած հայերէնը սիրողն ու մշակողը: Կանխապէս նա պարապուել էր եւ շարունակել է պարապիլ հնդկական լեզուով եւ գրականութեամբ. այնուհետեւ նա այս երկու լեզուն եւ գրականութիւնը միանգամայն սկսեց մշակել: Հայերէնը նա ուսումնասիրել է ոչ այնչափ լեզուագիտական եւ բանասիրական տեսակէտից որչափ պատմական եւ մատենագրական:

Նէվ հայերէն սկսել է սովորել Միւնխէնում 1833ին, ուր արեւելագէտ Նէօյման (Neumann) հայերէնի դասախօսութեամբ եւս պարապում էր: Այնտեղ նա ծանօթացել է նաեւ մի ուրիշ գիտնական գերմանացու, որ նոյնպէս հայագէտ էր, Ֆրիդ. Վինդիշման (Friedrich Windischmann), որի հետ մինչեւ իր մահը մօտ յարաբերութիւն էր պահպանում:

Երբ Վենետիկի Միաբանութիւնն անցեալ դարի սկիզբները, քաղաքական հանգամանքների բերմամբ Ս. Ղազարը ակադեմեայ վերածեց, որին այնուհետեւ անդամագրեց ծանօթ հայագէտներ, նա անդամ ընտրեց նաեւ Ֆէլիքս Նէվին: Այս կերպով Բրոսէի, Բորէի, Պետերմանների, Դիւլորիէյի, Ս.-Մարտէնի, Վ. Լանգլուայի, Կոնիբիրի եւ ուրիշ շատ յարգելի եւ հեղինակաւոր եւրոպական գիտնականների շարքում «Ս. Ղազարի հայկական ակադեմիայի անդամ» ենք գտնում նաեւ այս Բելգիացի մեծ հայագէտին:

Ֆ. Նէվ՝ անդամ էր բազմաթիւ եւրոպական գիտական հաստատութիւնների, Académie Royale de Belgique, Académie Impériale des Sciences de S. Pétersbourg, Académie catholique de Rome եւայլն եւայլն:

Նրա կենսագրական տեղեկութիւնների մէջ գտնում եմ նաեւ հետեւեալը. Ֆէլիքս Նէվ, երբ Լուվէնի համալսարանի ուսուցչապետ էր, մի օրինակ իր L'Arménie Chrétienne ժողովածոյից նուէր է մատուցել կաթոլիկ Հայոց կաթ.-պատրիարք Ազարեանին: Ազարեան պատրիարք՝ փոխադարձաբար նրան ուղարկել է Կ. Պոլսից իր կենդանագիրը պատշաճաւոր մակագրութեամբ եւ մի ընդարձակ հայերէն նամակ է ուղղել նրան, որտեղ ըստ արժանւոյն գովում է Նէվի «գիտութեան հաստատութիւնը, հմտութեան խորութիւնը, մեկնութեանց ճշդութիւնը» եւ միեւնոյն ժամանակ քաղցր պարտականութիւն է համարել «յանուն Հայ Ազգի» իր երախտագիտութիւնը յայտնել: «Ֆէլիքս Նէվի անունը անջնջելի գիրով մնայ մեր հայկական տարեգրութեան մէջ» վերջացնում է իր նամակը Ազարեան պատրիարք: Բելգիացի պատմագիրն, որ նրա ընկերակիցն էր, վկայում է թէ Ազարեանի այս գնահատականն եւ համակրական վերաբերմունքը շատ խոր եւ հաճելի տպաւորութիւն է թողել Նէվի վրայ[1]:

Ֆէլիքս Նէվ վախճանել է 1893 Մայիս 23ին, նա ծնած էր 1816 Յունիս 13ին:

(Շարունակելի:) ՍԱՐՈԽԱՆ

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ

ՍՏԱՄԱՊՈԼՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ԵՐԵՄԻԱ ՉԷԼԷՊԻԻ ՔԷՕՄԻՒՐՃԵԱՆ

(Շարունակութիւն:)

Ս. Խաչ ունեցած է բազմաթիւ Քահանաներ, որոնց նշանաւորներն էին, բացի Հիմնադիր Տէր Աբրահամէն, Տէր Յովհաննէս Փափազեան, որ թէ՛ Աւաղերէց եւ թէ՛ Ս. Խաչ վարժարանին Տեսուչ եղած է. ուսումնական Քահանայ մ'էր եւ 1860ի Ազգ. Սահմանադրութեան խմբագրիչ Յանձնաժողովին դրծօն մասնակցութիւն ունեցած է:

Նշանաւոր էին նաեւ Տէր Մարտիրոս Պարսկագէտ, Տէր Բարթող Պիւլպիւլեան, Տէր

[1] Annuaire de l'Université Catholique de Louvain, 1894, p. XXXI—XXXVI. Annuaire de l'Académie Royale de Belgique 1894, Bruxelle. Bibliographie de l'Université de Louvain, 1834—1900, p. 214—220.

Գաբրիէլ Խանճեան եւ Տէր Սերովբէ Պօյաճեան քաջահմուտ երաժիշտները, որոնք եկեղեցական երգեցողութիւններուն մեծ զարկ տուած են. եղած են դեռ ուրիշ քահանաներ, որոնց ժամանակագրական ցուցակը կազմած է Տէր Տաճատ Բաշաեան, ուրկէ առնելով հրատարակած է[92] զայն Տէր Հմայեակ Էքսէրճեան:

Բայց այս Քահանաներու շարքին Ս. Խաչի պայծառութեանը եւ թաղին զարգացմանը մեծապէս ծառայող ու սատարող եղած է Մարտիրոս Սարկաւագ, որուն անունը եկեղեցաշէն Հիմնադիր Տէր Աբրահամի, Նալեան Յակոբ եւ Սերոբեան Յակոբոս Պատրիարքներուն հետ անմահ մնացած է Ս. Խաչի Տարեգրութիւններու մէջ:

Մարտիրոս Սարկաւագ որդի էր Արարկիրցի Տէր Մովսէս անուն քահանային Ս. Խաչի. ծնած էր 1743ին եւ չա՛տ կանուխէն նուիրուած է Եկեղեցւոյն, որուն լուսաբարանուիրուած է 1778ին[93]: Իր այս պաշտօնապետ կ'ընտրուի 1778ին ո՛չ միայն մեծ խնամով ու հոգածութեամբը պահապան կ'ըլլայ Ս. Խաչի բոլոր գոյքերուն եւ հսկող անոր բարեկարգ երգեցողութիւններու, այլ եւ կ'ընտրուի մանկավարժ անոր նորակերտ դպրոցին, որ կը հաստատուէր 1797ին, ինչպէս կ'աւանդէ մեզ Սարգիս Դպիր Սարաֆ-Յովհաննէսեան իւր շարադրած Պոլսական Տեղագրութեանը մէջ[94], ուր կը տողէ հետեւեալը.

«Եւ այժմ սոյն Ս. Խաչ եկեղեցին մասամբ իմն նորոգ շինեալ է եւ առընթեր նորին՝ դպրոց մանկանց, նորակերտ որ շինեցաւ ի թուականին Հայոց ՌՄԽԶ» (1797):

Քիչ մը վերեւ տեսանք որ Սարգիս դպիր կը գրէր, թէ այս Մարտիրոս սարկաւագը (նորակերտ դպրոցին մանկավարժը), Նալեան Պատրիարքին բերել տուած ջուրին ճամբաները խանգարուած ըլլալուն, ինքը ամէն ջանք կ'ընէ ու կը յաջողի վերաշինել տալու զանոնք 1798ին: Անոր այդ գեղեցիկ գործը յաւէրժայիշատակ ընելու համար է որ Եկեղեցւոյ հարաւային բակին մէջ գտնուած ջրատաշտը կը կրէ Մարտիրոս Սարկաւագին անունը:

* * *

Բացի ջրուղիներու վերաշինութեան պատճառ ըլլալէ, լուսարարապետութենէն, դպրապետութենէն[95] եւ մանկավարժի պաշտօնէն, Մարտիրոս Սարկաւագ ջանադիր եղած է թաղին դպրոցը օժտելու Մատենադարանով, որու մասին քիչ յետոյ:

Այս յոգնաջան եւ կրթասէր Սարկաւագը 70 տարեկան հասակին մէջ կնքած է իր բեղմնաւոր կեանքը 1813 Ապրիլ 4ին եւ թաղուած է Իսկիւտարի Ազգային Գերեզմանատունը, ուր ունի փառաւոր շիրիմ մը գեղեցիկ Տապանագրով, զոր կը կարդամ Տէր Հմայեակի աշխատութեանը մէջ[96] ու կ'արտագրեմ այս տեղ.

ՄԱՀԱՐՁԱՆ
ՅԱՒԵՐԺԱՅԻՇԱՏԱԿ ԵՒ ՊԱՆԾԱԼԻ ՏԻՐԱՑՈՒ
ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՍԱՐԿԱՒԱԳԻՆ

«Ա՛ռ ընկա՛լ ի քեզ նուագ պարծանաց ապրող վաղորդեան,
Զի ի քեզ հանդչէի լերին Գողգոթայ փառքք քաւութեան,
Եւ դուք վրդովեալք Անմահ Զուարթունք Ջոկք հրակերպեան,
Շարժեցէ՛ք աստէն յակումբ գեղապար քնարերգակ ձայն,
Բղխեսցէ աստէն անթարշամ նոճի մաքրափայլ շուշան,
Խաղայցեն վտակք խոնեալ ընդ Եդեմ ոգիք բիւրակնեան,
Զի սա բարեփառ հայրենասիրի չքեղ մահարձան,
Սա նորոգ պճնէ ըզհին յիշատակ փառապանծ Հայկեան,
Սա ի վեր ամբարձ քաւութեան խմբին Տաճար Սրբարան,
Սովաւ կանգնեցաւ գեղեցիկ վարժից Նոր Ուսումնարան,

[92] Յիշատակարան հնգեակ Յոբելեանի Ս. Խաչ Եկեղեցւոյ, էջ 81—87:

[93] Անդ, էջ 56:

[94] Ինձ սեպհական է այդ ձեռագիրը: Աւելորդ չըլլայ յիշատակել, որ՝ ինչպէս ամէն եկեղեցի, Ս. Խաչ ալ ունէր 4 կամ 5 գեղեցկաձայն ժամակոչներ, որոնք առաւօտները կանուխ կը շրջէին փողոցները, երգելով՝ «Ո՛վ բարի Քրիստոնեայք, եկայք ի սուրբ եկեղեցի»: Եկեղեցւոյն մէկ խցիկը կ'ապրէր միշտ ծերունի մուրիկ մը, զոր Պապուկ-Ամուցայն կ'անուանէին, եւ որ եկեղեցւոյն դուռը կանգնած խունկ կը ծախէր: Սա սովորութիւն ունէր շաբաթ երեկոները միայն դուրս ելլալ՝ թեւն անցուցած կողովիկ մը՝ որուն մէջ դնած էր խունկի փոքրիկ ծրարիկներ, եւ փողոցները մանպալով կ'երգէր՝ «Անուշիկ հոտով խունկ առէ՛ք, կիրամուտք գիշերով, ողորմած Աստուած էէտէէ, փորձանքներէ պահէ ձեզ, մեռելներնուդ հոգիները լոյսերու մէջ հանգչեցնէ» եւն... ո՜վ անմեղունակ ժամանակներ... ի՜նչ շատ ո՛րչափ արագ սահեցաք, դա՜ստիք...:

© National Library of Armenia

Սա ճոխ եկամուտ մթերեալ ի պէտս մանկանց
Թորգոմեան,
Դիւրաքայլ գործեաց . . . . . . [97]
Եօթնակի տասամբ պսակեալ աստէն զիւր
ամաց շրջան,
Սլացաւ ի վեր ի թռիչս հոգւոյ, յԱնմահից
կայան:
Վախճանեցաւ
Ցամի Տեառն
1813 յԱպրիլի 4:»

* * *

Ինչպէս ըսած եմ նախապէս, Ս· Խաչ Եկեղեցին մեծ ուխտատեղի եղած է, շնորհիւ իր ունեցած «Սուրբ Կենաց փայտ»ի իսկական մասունքովը, զոր ստացած է 1787 Մայիս 2ին՝ վաւերացուած Կաղզուանցի Զաքարիա Պատրիարքին յատուկ Կոնդակովը [98]*, որ կը պահուի Գանձարանը:*

Ամէն ուրբաթ անոր խաչահանդիստի օրն է, ո՛ր ատեն կ'երգեն դպիրներ «Զօրութիւն Ս· Խաչի ֆո Քրիստոս» հիանալի շարականը:

Խաչվերացի տաղաւարին է որ կը կատարուի Եկեղեցւոյն Տօնը, շքեղ եւ արտակարգ հանդիսութեամբ, եւ օրուան Պատրիարքը մասնաւորապէս կը հրաւիրուի պատարագելու· այսպէս՝ տեսած ենք այդ առթիւ Պօղոս Թաքթաքեան, Մկրտիչ Խրիմեան, Ներսէս Վարժապետեան, Խորէն Աչըքեան, Մատթէոս Իզմիրլեան, Մաղաքիա Օրմանեան եւ Եղիշէ Դուրեան, Պատրիարքները որոնք եկած ու պատարագած են հոն, եւ ընդարձակ եկեղեցին կը լեցուէր ա՛յնպիսի հոծ բազմութեամբ, որ ներս մտնել կամ դուրս ելլել կարելի չէր ըլլար:

* * *

Շա՛տ կանուխէն կազմուած է հոն Դպրաց դաս, որուն սկզբնաւորութիւնը կը կորսուի 1710—1720 թուականներուն միջեւ: Բայց ըստ Տէր Հմայեակ Քահանայի հետազօտութիւններուն առաջին Դպրապետը կ'ըլլայ հոն ոմն Տիրացու Գալուստ, որուն պաշտօնը կը տեւէ 1765—1780:

Ասոր կը յաջորդէ Տիրացու Մարտիրոս Աւագ Սարկաւագը եւ կը դպրապետէ մինչեւ 1802· եւ հետզհետէ ուրիշներ կ'ըլլան դպրապետ, ինչպէս 1803ին Տէր Բարթուղիմէոս Քահանայ, 1804ին Տէր Պետրոս, 1805ին Տիրացու Քերովբէ Թօսպաթլեան եւ 1810ին սոյա որդին Տիրացու Մկրտիչ: Սակայն այս թուականէն յետոյ կ'անուանին համբաւաւոր երաժիշտ դասատուներ, որոնք են՝ 1815ին Տիրացու Գամաղիէլ Մերկերիոսեան, 1822ին Տիրացու Առաքել եւ 1826ին Մաղաքիա Դպիր Շիշմանեան որ էր Ղեւոնդ Եպ· Շիշմանեանի հայրը:

1850ին դպրապետ է երաժիշտ Յակոբ Ադամեան, 1845ին Նօթաճի Ալեքսան, եւ ասոնցմէ յետոյ դպրապետ կ'ըլլան ոչ-երաժշտագէտներ եւ եկեղեցական երգեցողութեան համար դասատու կ'որոշուի Տիրացու Գրիգոր, որուն կը յաջորդեն հետզհետէ համբաւաւոր Տիրացու Արիստակէս, Պապա Համբարձում Զէրչեան († 1901), Տէր Գաբրիէլ Խանճեան († 1903), Տէր Բարթողոմէոս Պիւլպիւլեան († 1885), Յակոբ (յետոյ Տէր Սերովբէ) Պօյաճեան († 1887) եւ Լեւոն Խանճեան, Երմոգ Գուլումճեան քաջ երաժշտագէտները [99]*, որոնց բոլորն ալ ճանչցած եմ ժամանակին:*

Եւ այսպէս Ս· Խաչի համբաւը եղած է խիստ հռչակաւոր, մինչ այժմ՝ բոլորովին անչքացած, կանգուն է միշտ ամայութեան մէջ, իբրեւ մահարձան անհետացած անցեալ փառքերու:

* * *

Եկեղեցւոյն հետ գրեթէ միաժամանակ դպրոցի պէս բան մ'ալ ունեցած է թաղը եւ թերեւս՝ Տէր Աբրահամի ընակարանին մէջ էր այն· բայց իսկապէս դպրոց կամ վարժարան գոյութիւն ունենալ սկսած է 1777ին [100] *եւ տեւած է մինչեւ 1797, ո՛ր ատեն Ս· Խաչի մասնակի նորոգութիւններու միջոցին «նորակերտ» կը շինուի այն, ինչպէս կ'աւանդէ Սարգիս Դպիր Սարաֆ Յովհաննէսեանի այս մասին գրածը, զոր նոյնութեամբ ներկայացուցի արդէն Մարտիրոս Սարկաւագին մասին ըրած յիշատակութեանս մէջ:*

Այս նորակերտ վարժարանին Կաղզուանցի Զաքարիա Պատրիարքին յատուկ կոնդակովը է [101]*, որ Մարտիրոս Սարկաւագ կը հրաւիրուի ու կ'որոշուի «մանկավարժ», ու թաղին*

[97] *Այս տողին վերջին բառերը եղծուած են եղեր:*
[98] *Տե՛ս Աշխատասիրութիւն Յոբելինական Տէր Հմայեակ Քահանայի, էջ 27—29:*
[99] *Տե՛ս Յոբելինական աշխատասիրութիւնը Տէր Հմայեակի, էջ 97—98:*
[100] *Տես Յիշատակարան Յոբելեանի էջ 54ին մէջ եղած տեղեկութիւնները զոր Տ· Հմայեակ քաղած է Եկեղեցւոյն հին տոմարներէն:*
[101] *Անդ, էջ 61:*

կրթական գործը ժամանակին համաձայն զգալապէս կը բարձրացնէ, պաշտօնավարելով մինչեւ իւր մահը՝ 1813:

Ինչպէս տեսանք նախապէս, Մարտիրոս Սարկաւագ բազմերախտ աշխատաւոր մ'եղած է եւ վարժարանին խիստ կարեւոր մէկ պէտքն ալ հոգացած է, օժտելով զայն Մատենադարանով մը, ուր հաւաքած է ո՛չ միայն իրեն սեպհական գիրքերը, այլ եւ՝ չորս կողմէն կարեւոր մատեաններ ժողվելով ճոխացուցած է զայն:

Ամէն մէկ հատորը տեղ տեղ կնքած է իրեն սեպհական կնիքովը, մէջերը ձեռագրելով նաեւ՝ «ո՞վ որ գողանայ կամ իւրացունէ, ընդ անիծիւք եղիցի» տողերը, զորս կարդացած եմ 1889ին, վարժարանին արդի Մատենադարանը աշխատելու գացած ժամանակս:

Մարտիրոս Սարկաւագ իր անունը գրած է նաեւ 18րդ դարու Հայ բժշկական պատմութեան մէջ, ընդօրինակած ըլլալով 1787 Օգոստեան մէջ, ընդօրինակած ըլլալով 1787 Օգոստոսին Սիմէոն Մագիստրոսի «Յաղագս կերակրեաց Զօրութեան» սքանչելի գործը, զոր ընտիր դրարարի թարգմանած է 1783ին մեծանուն Գէորգ Պատուելի Պալատեցին: Առանց Մարտիրոս Սարկաւագի երբեք գաղափար չպիտի ունենայինք բժշկական այս կարեւոր ձեռագրին վրայ, զոր ծանօթացուցած եմ 1890ին (տե՛ս «Արեւելք», Կ· Պոլսոյ, Թիւ 1926, Յունիս 18/30, 1890) եւ որ կը պահուի այժմ Ս· Խաչի Մատենադարանը ու կը կրէ 228 թիւը, մէջն ալ Մարտիրոս Սարկաւագի կնիքը 1779 թուականով:

* * *

Ս· Խաչի այս վարժարանը միայն մանչերու յատուկ՝ անխափան կը շարունակուի, եւ 1846էն մինչեւ 1849 կ'ունենայ խիստ փայլուն վիճակ մը, շնորհիւ՝ Տնօրէն Տէր Յովհաննէս Փափազեան ուսումնական Քահանային, ինչպէս կ'իմանանք Տէրոյենց Պատուելիի հրատարակած «Հայաստան» թերթէն[102] *եւ Զմիւռնիոյ «Արշալոյս Արարատեան»ին մէջ հրատարակուած թղթակցութիւնէ մը*[103]*, որ վարժարանին խիստ փայլուն յառաջադիմութիւնը գովելով կը գովէ եւ կը նկարագրէ տեղի ունեցած մրցանակաբաշխութեան հանդէսը, որուն կը նախագահէ Վրթանէս Ծայրագոյն վարդապետը ի դիմաց Մատթէոս Պատրիարքին:*

Վարժարանը այդ միջոցին կը մատակարարուի եղեր յատուկ «Խնամատար» ընկերութեան մը ձեռքով, որուն Ատենապետն եղած է Փիշմիշեան Նշան աղա:

Տնօրէն Տէր Յովհաննէս մասնաւոր այժտուած է եղեր մայրենի գրաբար լեզուին, եւ աշակերտներուն պատրաստել կու տայ եղեր մեր նախնեաց յիշատակին նուիրեալ ճառեր, որոնց մէկ հատը՝ ճառ ասացեալ ի շաբաթական քնուութեան Ս· Խաչի դպրատան Իւսկիւտարու, ի գովեստ սրբոց թարգմանչաց մեծոց, հրատարակած է յետոյ Արշալոյս Արարատեան[104]*: Բայց ուրիշ թղթակցութիւն մը որ 1847ին հրատարակուած է, եւ կը նկարագրէ տարեկան մրցանակաբաշխութեան հանդէսը· կարեւոր կը համարիմ զետեղել հոս իբրեւ կարեւոր էջ մը, Ս· Խաչի հին վարժարանին կրթական վիճակին պատմութեան: Ահաւասիկ այն*[105]*.*

«1847 Հոկտեմբեր 12ին Կիրակի օրը տեղի կ'ունենայ Իւսկիւտարի Ս· Խաչ Եկեղեցւոյն դպրատան աշակերտաց հարցաքննութեան հանդէսը, ուր տեղ ներկայ էին Ամենապատիւ Սրբազան պատրիարքը, քանի մը գիտնական վարդապետք եւ վարժապետք, այլեւ՝ Մխիթարեան Մխարանութենէն վերապատուելի Հ· Մովսէս վարդապետը՝ ընկերութեամբ ուսումնական վարժապետի մը, եւ ուրիշ շատ մը յարգի անձինք: Հանդէսը յիշեալ եկեղեցւոյն մէջ եղաւ, որ արժանաւորդէսը յիշեալ եկեղեցւոյն մէջ եղաւ, որ արժանաւորկերպիւ ըստ պահանջման բարեպատեհութեան պարագայիս զարդարեալ էր, եւ մէջ տեղը մեծ գրատեղան մը դրուած էր, որուն վրայ կը տեսնուէին Երկրագունդ մը եւ աշակերտաց ազգի ազգի շարադրութեանց եւ գեղեցկագրութեանց փորձերը: Կէս օրին գրեթէ ժամ մը մնացած՝ զանգակին հնչումը բազմաթիւ հանդիսականաց ուշադրութիւնը հրաւիրեց եւ անմիջապէս հայկաբանութեան դասատու արժանապատիւ Պօղոս վարժապետը սկսաւ իւր պատրաստած ճառը խօսելու:

Այս ատենախօսութենէն ետքը աշակերտները քննուեցան հայկաբանութեան առաջին եւ երկրորդ մասին վրայօք, եւ ուսումնական աշխարհագրութեան վրայօք, եւ հասարակօրէն ամէնքն ալ քաջ պատասխաններ տալով իրենց եղած հարցմանցը, բոլոր ունկնդիրները խիստ գոհ եղան անոնց յառաջադիմութենէն եւ բարեկրթութիւնէն· նմանապէս ձայնաւորի աշակերտները հանդիսականաց սիրտը գմայլեցուցին՝ իրենց ներդաշնակաւոր երգերովը, որոնց համար կը պարտաւորիմ շնորհակալ ըլլալ ձայնաւորի դասատու պատուելի պարոն Ալէքսանին: Այս օրուան՝ այսինքն ամսոյս 12ին հարցաքննութեան վերջը՝ յառաջադիմ աշակերտաց մրցանակներ եւ արժանաւոր գրքեր պարգեւեցան Ամենապատիւ Սրբազան Պատրիարքին ձեռքը, որ

[102] *Հայաստան, Ա· տարի, Թիւ 24, 7 Դեկտեմբեր 1846:*
[103] *Արշալոյս Արարատեան, Զմիւռնիոյ, Թիւ 285, 16 Մայիս 1847:*
[104] *Անդ, 10րդ տարի, Թիւ 345, 2 Սեպտ· 1849:*
[105] *Արշալոյս Արարատեան, Զմիւռնիոյ, 8րդ տարի, Թիւ 297, 31 Հոկտ· 1847:*

© National Library of Armenia

իւր սովորական ազդասիրութեամբը ազգու եւ ջերմեռանդ ատենաբանութիւն մը ընելով՝ քաջալերեց զանոնք յարատեւել իրենց ուսումնասիրական ազգասէր աշխատութեանցը մէջ, եւ օրհնելով ընկերութեան վերատեսուչ մեծապատիւ Նշան աղան Բիւմիշեան եւ արժանայարգ հոգաբարձու աղաները, բարեջան վարժապետները եւ ուսուցիչները, եւ ամենէն ալ շնորհակալ ըլլալով հայրաբար՝ կնքեց իւր պատուական ատենախօսութիւնը։ Արդ՝ որովհետեւ մէկ օրուան մէջ անհնար էր որ լմննայ բոլոր աշակերտաց հարցաքննութիւնը, վասն որոյ հետեւեալ կիրակէն, այսինքն Հոկտեմբերի 19ին՝ վերջին զուարճութեան ժողովը վերոյիշեալ եկեղեցիին մէջ, եւ մնացեալ աշակերտները քննուեցան հայկաբանութեան Երրորդ եւ Չորրորդ մասին վրայօք, որոնց դասատու է արժանապատիւ Արապեան Մանուկ վարժապետը։ Յետ այսորիկ սկսաւ զաղղիաբէն լեզուին հարցաքննութիւնը, որուն դասատու է արժանայարգ Սօֆիալեան պարոն Անտոնը, որ եւ զաղղիարէն ճառ մը խօսեցաւ։ Վերջապէս թուաբանութեան սկզբանց վրայօք ալ հարցաքննութիւն ըլլալով, հանդէսը կատարեցաւ, եւ առաջին մրցանակի արժանաւոր յառաջադէմ տղայոց վկայական տրուեցաւ. իսկ երկրորդ մրցանակի արժանաւորաց ալ յառաջադիմութեան տոմսակներ շնորհուեցան։ Ահաւասիկ վկայական առնող աշակերտաց անունքը, զորոնք արժան համարեցանք հրատարակելու՝ նախանձաւորութեան գրգիռ մը տալու համար։ Պարոնայք՝ Գարեգին Աւետիսեան. Սերովբէ Կարապետեան. Գաբրիէլ Գէորգեան. Յարութիւն Սամիկեան. Յարութիւն մահտեսի Խտրբեան. Գարեգին Փափազեան. Յարութիւն Զաքարեան. Պետրոս Ստեփանեան. Գրիգոր մահտեսի Խտրբեան. Յարութիւն Յակոբիկեան. Պօղոս Գալստեան. Խաչատուր Տէր Անդրէասեան. Սարգիս Գէորգեան. Աւետիս Յակոբեան. Ստեփան Թագուրեան։

Ընդ ամէնը 15 աշակերտք, որոնք վկայական ըստացան։ Արդ՝ կը մնայ մեզ մէկ պարտաւորութիւն մը եւս կատարել. մեր մտերիմ երախտագիտութիւնը լրագրին միջոցաւը մատուցանել Բիւմիշեան մեծաշուք Նշան Աղային՝ յիշեալ դպրատան բարեկարգ յառաջադիմութեանը համար, որուն վերատեսչութեան պաշտօնը բարենախանձ եռանդով մը ի գործ կը դնէ. արժան կը համարիմք նաեւ գովութեամբ յիշատակել Տէր Յովհաննէս գիտնական եւ բարեկրօն քահանային բարեջան անօրէնութիւնները, հայկաբանութեան դասատու պատուելի Պօղոս վարժապետին ջերմեռանդ ջանքը, նմանապէս գեղեցկագրութեան ուսուցիչ պարոն Աւետիսին յօժարամիտ աշխատութիւնը[106]»։

Վարժարանին այս փայլուն յառաջադէմ վիճակը տեւական չ'ըլլար դժբախտաբար. աղէտալի հրդեհ մը զայն բոլորովին մոխիր կը դարձնէ 1850ին, եւ հարկ կ'ըլլայ՝ որ Եկեղեցւոյ վերնատունը կամ դաւիթները ծառայեն Դպրոցի։

[106] Բան այս թղթակցութեան բոլորովին սխալ կը համարիմ Տէր Հմայեակի պատրաստած Յորելինական Յիշատակարանին այն տողերը, որոնք Ս. Խաչ վարժարանը 1846ին սկսած կը համարին եւ վերաշինուած 1857ին (էջ 61)։ Ս. Խաչ վարժարանը հրդեհի ճարակ եղած է 1850ին եւ վերաշինուած 1859—1860, ինչպէս կը յայտնեն անոր Արձանագրութիւնները։

Սակայն այն միջոցին Դպրոցին նիւթականը կ'իյնայ խիստ անճուկ դրութեան մը մէջ, որուն համար Հոգաբարձութիւնը կը ստիպուի՝ ի նպաստ անոր, սարքել վիճակահանութիւն մը, որ կը պսակուի կատարեալ յաջողութեամբ, ինչպէս կը յայտնէ Զմիւռնիոյ «Արշալոյս Արարատեան»ը[107]։

Ճիշդ ինը տարի վարժարանը կը մնայ այրեցեալ եւ երբ Յակոբոս Սրբազան Սեբորեան 1848—1856 թուին պատրիարքութենէն վերջնականապէս հրաժարելով կը քաշուէր Իւսկիւտար Ս. Խաչ, իր կէս նպաստակին կ'ընէ Դպրոցին վերաշինութիւնը։

* * *

Հակառակ իր ութսուն եւ աւելի ամեռներուն, այս պատուական ու աննման Եկեղեցականը ո՛չ մէկ ջանք չի խնայեր առ այդ, եւ իր բոլոր ունեցած-չունեցածը մինչեւ անգամ եպիսկոպոսական թանկագին մատանին ծախելէն զատ, կը դիմէ աղ ու ձախ, կը հաւաքէ ժողովուրդին լումաները եւ երեք տարուայ անձանձիր ու անվհատ տքնաջան աշխատութիւններէ վերջ, կը յաջողի վարժարանին շինութեանը համար հարկ եղած արտօնութիւնն եւ դումարը ձեռք բերել[108] եւ հիմնարկէքը կատարել 1859 Օգոստոս 22ին, ինչպէս կ'ասանդեն վարժարանին այլեւայլ կողմերը զետեղուած Արձանագրութիւնները, զորս կարեւոր կը համարիմ նոյնութեամբ ներկայացնել քիչ յետոյ։

Շինութիւնը՝ որու միջոցին Յակոբոս Սրբազան, հակառակ իր ալեւոր վիճակին, անձամբ քար եւ կիր կը կրէ եղեր[109], կ'աւարտի մէկ տարիէն եւ Ս. Խաչ Եկեղեցին իր կողքին կ'ունենայ՝ ոչ միայն մանչերու, այլ եւ աղջիկներու վարժարան, որ առաջին անգամն ըլլալով կը հաստատուէր Թաղին մէջ։

Ասոնց հանդիսաւոր բացումը կը կատարուի 1860ի վերջերը, Սուրբ Յակոբ Մծբնայ Հայրապետին Տօնին, որ Հիմնադիր Սրբազանին ալ անուան տարեդարձի օրն էր։

Այդ բացման հանդիսութեան յիշատակը

[107] Արշալոյս Արարատեան, 13րդ տարի, Թիւ 436, 27 Փետրուար 1853։

[108] Յորելինական Յիշատակարան, Տէր Հմայեակ Քահանայի, էջ 61—62։

[109] Յակոբոս Սրբազանին այս անձնուիրութիւնը չատերէ լսած եմ, բայց Նշան Ճիվանեան (Հորդ), իր տղայութենը աչքովը տեսած ըլլալով Հիմնադիր Սրբազանին իրբեւ գործաւոր շինութեան աշխատելը, յիշատակութիւն մը գրեց այդ մասին։ (Բիւզանդիոն, Թիւ 4637, Յունուար 1912։)

մինչեւ այսօր ամէն տարի կը կատարուի մեծաշուք կերպով «Սուրբ Յակոբ»ին, եւ այդ առթիւ՝ Հիմնադիր Սրբազանին անունը՝ հետը նաեւ Նալեան Յակոբ Պատրիարքը կը պանծացնեն Եկեղեցական Երգերով, ճառերով ու արտասանութիւններով, նախ աղջիկներու կողմը՝ Տօնին շաբաթ օրը, եւ Կիրակի ալ՝ մանչերու Դպրոցը։

* * *

Գեղեցիկ ճարտարապետութեամբ ու առողջապահութեան պահանջներուն համաձայն շինուած՝ հոյակապ, քարուկիր, եռայարկ՝ փառաւոր վարժարան մ'էր որ կը կանգնէր Սեւամիէի մէջ, մկրտուելով Ս. Խաչի անունով։

Լուսաւոր, օդասուն եւ արեւասուն մեծ ու ընդարձակ սրահներ եւ դասարաններ ունին վարժարանները իրարու նման, ինչպէս նոյնպէս ճաշասրահ, խոհանոց, մատնատեւ յատուկ ճաշասրահ, մասնաւոր Մատենադարան ու Խորհրդարան եւայլն։

Ս. Խաչ Եկեղեցւոյն ճիշդ քովը, բայց փողոցով մը անկէ բաժնուած՝ Վարժարանը կը տարածուի Եկեղեցւոյն ամբողջ երկայնքի վերը, նախ մանչերունը Արեւմուտք հայող, եւ կիսոյ անոր՝ դէպ Արեւելք՝ աղջիկներունը, երկուքն ալ պարտէզներով շրջապատ։

* * *

Շատ չքեղ է մուտքը[110], որ ունի մարմարեայ սիւներու վրայ յեց կամարաձեւ հովանի մը. ներքեւը վարժարանին երկաթեայ թանձր դուռը, որ կը բացուի բարձրկէկ պարտէզի մը վրայ. այս պարտէզը կը բաժնուի երկուքի լայն միջանցքով մը, որ սալարկուած է նկարագեղ կիսակիտուած գոյնզգոյն խճաքարերկներով։ Ասոնց սկիզբը՝ վարժարանին նախասեմին վրայ՝ գեղեցիկ ու յայտնի կերպով կը կարդացուի՝ գեղանի վրայ քամուած «Դպրոց Հայոց» խոշոր երկաթագիր տառերը։

Այս անցքը եերբմն (մեր աշակերտութեան ժամանակ) կը ծածկէր երկաթէ ձողերով ու թելերով ամրակուռ շինուած հսկայ կամարը, որուն վրայ հայլ ի հայլ կը փթթէին սոսկուն վարդենիներ ու յասմիկենիներ եւ այլ տեսակ ծաղկենիներ, իրենց բուրումնաւէտ քաղցրութիւնը չորս կողմ տարածելով։

Միջանցքին աւարտը կը տեսնուի 10—12 աստիճաններով մարմարեայ լայն սանդուխ մը, յետոյ սիւնազարդ ճեմելիք մը, որուն վրայ կը յառաջանայ շէնքին գեղեցկատեսիլ պատշգամը։ Այս ճեմելիքին աջ կողմէն կ'երթըցուի բաւականի մեծ պարտէզ մը, որուն սկիզբը կը գտնուի «Խորհրդարան» կոչուած փոքրիկ շէնք մը։ Դպրոցին ճիշդ մէջ տեղը կը բացուի մուտքի գլխաւոր դուռը, որուն վերեւը կը կարդացուի ինը տող բոլորագիր Արձանագրութիւնը մը սակէս.

Տեառն Յակոբայ Սրբազան Հօր յաւերժ մնացէ յիշատակ,
Ընդ Ազգասէր Բարերար տեարց նորին ջանից օժանդակ
Որ նուիրեն ի փառս կրօնի եւ գիտութեան զայս նոր յարկ,
Հրով սիրոյ վերականգնեալ զթողեալն ի հրոյ աւերակ։
Այլ Տեառն յերկնից լիցի յաւէտ վարժարանացս հովանի,
Որ յաճիւնէն իրրեւ փիւնիկ արդ պերճազոյն ծնանի,
Եւ աղբերէս իմաստութեան ուր հայ մանկտի ըմպել զայ,
Մի՛ այլ եւս ուստերց միայն այլ եւ դստերց ջամբեսցի։

Յամի Տեառն 1859 Օգոստոս 22 սկսեալ
1860 Օգոստոս վերջ աւարտեալ։

Նոյն ճեմելիքին ձախ կողմը որմին վրայ ալ զետեղուած է մարմարեայ խոշոր տախտակ մը որ կը կրէ հետեւեալ 23 տողերը.

ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՄԲՆ ԱՍՏՈՒԱԾՈՅ
Ի ժամանակս Օսմանեանն Տէրութեան եւ բարձրագոյն հրամանաւ խաղաղասէր արքային
ՍՈՒԼԹԱՆ ԱՊՏԻԼ ՄԷՋԻՏ ԽԱՆԻ
եւ ի Հայրապետութեան ամենայն Հայոց Տ. Տ. Մատթէոսի վեհափառ Սրբազան Կաթողիկոսի։ Եւ ի Պատրիարքութեան Սրբոյ Աթոռոյն Երուսաղէմի Տ. Յոհաննու Արքեպիսկոպոսի։ Եւ ի Պատրիարքութեան Կոստանդնուպոլսոյ Տ. Սարգսի Արքեպիսկոպոսի։ Քրտնաջան երկասիրութեամբ եւ անխոնջ անձնադիր ջանիւք Տ. Յակոբայ ծերունազարդ Արքեպիսկոպոսի նախորդ Պատրիարքի Մայրաքաղաքիս։ Տրօք եւ սատարութեամբ բարեխորհուրդ

[110] Այս մուտքին պատկերը հրատարակուած է 1927ին Տէր Հմայեակի Յորելինական տեսարին մէջ (էջ 80) եւ ապա Դուրեան Եղիշէ Պատրիարքին Քահանայութեան յիսնամեակին առթիւ լոյս տեսած Հատորին մէջ։ (Մշակն ու վարձքը, Երուսաղէմ 1931, էջ 183։)

© National Library of Armenia

Ազգասէր Տեարց պայծառագոյնս վերականգնեցաւ ի հիմանց կրկին վարժարանս Սուրբ Խաչ Եկեղեցւոյ ի փառս կրօնի եւ գիտութեան. Եւ նուիրեցաւ ի վայելս ուստերաց եւ դստերաց Լուսաւորչերամ Հայ Ազգիս:

Յամի Տեառն 1859 Օգոստոս 22 սկսեալ եւ ի հետեւեալ ամի 1860 Օգոստոս վերջ:

Դռնէն ներս լայն բակ մը, որ է առաջին յարկը, աջ ու ձախ պարուրաձեւ լայն սանդուխներով, որոնք կը հանեն երկրորդ ու երրորդ յարկի սրահները եւ դասարանները: Բակին ճակատը կը տարածուի վարժարանին ընդարձակ Սեղանատունը, որուն դռան քովերը կան մէկմէկ աղբերակ եւ վերեւն ալ գեղեցիկ վերտառութիւն մը 12 տող Ոտանաւոր, սապէս.

Վ.ԱՂՈՒՑ ԷԻ ՄԱՆԿԱՆՑ ԱՐՈՒԱՑ ԴՊՐՈՑ ՄԻԱՑՆԱԿ.
ՀՐԴԵՀՆ ԱՆԳՈՒԹ ՈՐՀ ՅԱՆԿԱՐԾ ՅԱՃԻՒՆ ԴԱՐՁՈՑՑ ԶԻՄ ՏԵՍԱԿ.
ԻԲՐԵԻ ԱՅՐԻ ՆՈՏԵԱԼ Ի ՅՈՂԲ ՏՐՏՈՒՄ ՏԵՈՒՐ ԱՆԶԱՒԱԿ.
ՅԵՏ ԻՆՆ ԱՄԱՑ ԱՅՑ ԵԼ ԱՍՏՈՒԱԾ ՎԵՐԱԾՆԵԼ ԵՐԿՈՐԵԱԿ:
ՎԵՐՋԻՆՍ ՇԷՆՔ ԲԱՆ ԶԱՌԱՋԻՆՆ ԳԵՐ ՕՐԻՆԱԿ.
ՔԱՐՈՒԿԻՐ ԵՌԱՅԱՐԿ ՇՈՒՐՋԱՆԱԿԻ ԱՄՐԱԳԱԿ.
ԶՈՒՆԵԼՈՎ ԶԵՐԿԻՒՂ ԼԻՆԵԼ ԱՆՅԱԿ ՀՐՈՑՆ ՃԱՐԱԿ:
ՅՈՒՍԱՄՔ ՅԱՍՏՈՒԱԾ ԾՆԱՑՑ ՇԱՏ ԲԱՐԵՊՏՈՒՂ ԳԻՏՈՒՆ ԶԱՒԱԿ:
ՅԻՇԵՍՑԷ ՏԷՐ ԶԱՆԵՈՆՔ ԶԱՆՍ ԵՐԿԱՆՑ ՅԱԿՈԲԱՑ ԱՐՀԻՈՑՆ,
ԸՆԴ ՈՐՍ ԶՕԳՆՈՒԹԻՒՆ ՅԱՐԳՈՑ ԶԵՐՄԵՌԱՆԴ ԲԱՐԵՊԱՇՏՈՑ,
ԵՒ ԶՏՈՒԲՍ ՀԱՄԱՑՆ ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԵԱՆ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴՈՑ.
ՈՐՔ ԿԱՆԳՆԵՑԻՆ ԶԱՅՍ ՀՈՅԱԿԱՊ ԶԱՆԶԻՆՔ ՅԻՇԱՏԱԿ:
ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1859 ՕԳՈՍ" 22 ՍԿՍԵԱԼ ԵՒ 1860 ՕԳՈՍ" ՎԵՐՋ ԱՒԱՐՏԵԱԼ:

Ճաշասրահին ճիշդ վրան է Նախակրթարանի սրահը, սորա քովը Ծաղկոցը, եւ աւելի վեր երրորդ յարկը, որ է Ուսումնարանը, իր կրկնակ Դասարաններով:

* * *

Աղջիկներու վարժարանը փողոցին վերի կողմն է՝ դէպ Արեւելք. ունի նախ իր պարտէզը, որուն վրայ կը հայի սիւներու վրայ շինուած պատշգամ մը. սորա ներքեւը վարժարանին մուտքի դուռն է կրելով 6 տող Ոտանաւոր Արձանագրութիւն մը բոլորագիր փորուած, որ է.

«Արի՛ք դստերք, տո՛ւք ձայն համասեռիցդ աւետեաց,
Սիրով ուսմանց գալ յիմ գոգ զոր սուրբ Խաչն յաջողեաց,
Ցբստեանց իմոց ծծել կաթն զպիտանին գիտութեանց,
Եւ գտանել ի սմա զանկապտելին զանգին զանձ:
Կեցցէ՛ Յակոբ Սրբազան ընդ բարերար Ազգասէր Տեարց,
Որք յանմահ ի յիշատակ եղեն պատճառք մեր գոյութեանց:

1860 Օգոստոս վերջ»:

Ասոր յարկաբաժինները յար եւ նման են մանչերու վարժարանին, բայց աւելի ըլլալով՝ ունի իրեն կից եւ հարաւային կողմը քարուկիր ամրաշէն Մատենադարանը, ուր երթալու համար յատուկ երկաթեայ ճանապարհ մը կայ մանչերու Նախակրթարանի սրահին մէջէն:

Ինչպէս կանխաւ յայտնած եմ, այս վարժարանները ունին իրենց առանձնայատուկ պարտէզները հովանաւորուած գեղաստուեր ծառերով[111], *որպէս զի երկսեռ մատաղ սերունդները զբօսանքի կ'ազդուրիչ վայելքը լիուլի ունենան, օրուան քանի մը ժամերուն:*

* * *

Մանչերու վարժարանին ճախակողմեան պարտէզին մէջ, Յակոբոս Պատրիարք չինել տուած է անուշ ջուրի աղբիւր մը, եւ հոն պատրաստել տուած է նաեւ իւր վերջին Քնարանը, կերտուած մարմարեայ սրբատաշ տապանաքարերէ. բախտ չունեցաւ սակայն հոն հանդչելու[112], *զի՝ 1862 Հոկտեմբեր 3ին*

[111] *Այժմ ո՛չ գոյ:*

[112] *Այս գերեզմանին մէջ 1875 Նոյեմբերին ներսէս Պատրիարք Վարժապետեան թաղել տուաւ իր Հոգեւոր ծնողը՝ Տէր Արիստակէս Սրբազան Ռափայէլեանը, նախկին Տեղապահ եւ Քարոզիչ Ս· Կարապետի եւ Ս· Խաչի: Ասոր չերմը մինչեւ այժմ անգիր մնացած ըլլալուն, բողոքի ձայն բարձրացուց Հորդ (Նշան ձիվանեան) եւ առաջարկեց որ վրան փորագրուէր իր շարադրած Տապանագիրը՝ զոր հրատարակեց Բիւզանդիոն թերթին մէջ 1912 Յունուար 12/25ին եւ որ էր·*

ՏԱՊԱՆԱԳԻՐ

Շինող վեհ յարկացս, Արիի Դէտն Յակոբ,
Մինչ ի կեանս էր, ետ պեղել զայս գուբ,
Եւ կանգնեաց վասն իւր հանգստեան շիրիմ:
Յուխտ ելեալ ապա՝ ի Սուրբն Սաղիմ,
Ա՛նդ վնաբեաց զկեանս, կամօք Բարձրելոյն,
Փոխեցեալ յաստեացս ի վերինն Սիօն:
Փոխանակ նորուն, հանուրքեամբ ազգին,
Տեառն Արիստակեայ՝ ա՛ստ եդաւ մարմին:

Կ· Պոլսէն մեկնելով, Երուսաղէմ ուխտի կ'երթայ, այն տեղ արկածի մը զոհ կ'ըլլայ[113] *ու կը վախճանի Նոյեմբեր 6ին*[114], *եւ մարմինը մեծաշուք հանդէսով կ'ամփոփուի Ս· Փրկիչ Եկեղեցւոյ գաւիթին մէջ, ուր ունի իր շիրիմը, յատուկ տապանագրով զոր բերել տուած եմ ժամանակին եւ է՝ հետեւեալը·*

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀԱՆԳՍՏԵԱՆ
ՅԱԿՈԲԱՑ Ս· ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՆԱԽԿԻՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ Կ· ՊՈԼՍՈՅ, ՈՐ ԵԿԵԱՒ ՅՈՒԽՏ ՏՆՕՐԻՆԱԿԱՆ ՏԵՂԵԱՑ ՀԱՆԳԵԱՒ Ի ՏԷՐ ՅԱՄԻՆ 1862
Ի ԾՆ ՆՈՅԵՄԲԵՐԻ

Աննման եւ չքնաղ մեծագործութիւն մ'էր Յակորոս Սրբազանին ըրածը, առանց անոր նուէր զոհողութիւններուն ու անձազգասէր եւ ուսումնասէր ջանքերուն ու անձնուէր զոհողութիւններուն, Ս· Խաչի թաղը գո՛ւցէ յաւէտ զուրկ մնար իր արդի հոյակապ երկսեռ վարժարանէն, որ երեք քառորդ դարէ ի վեր ընծայած է Ազգին ընտիր ու կարեւոր բազմաթիւ զաւակներ ու անմահ կը պահէ իր Հիմնադրին Անունը[115]:

* * *

Կաց սա երբեմն Դէտ՝ Անդրինուպոլսոյ,
Յեռոյ Տեղապահ Աթոռոյն Պոլսոյ,
Յոր անձնուիրութեան պաք մեծի ցոյց·
Ապա քարոզիչ Սուրբ Եկեղեցւոյս:
Այր հեզահոգի, անքասիր կենօք,
Յիշատակ բարի եւ սա մեզ եթող:
Սանո՛ւնք դպրոցիս 'ւ ա՛յցելողք շիրմիս,
Հովուացս երկոցունց հանէ՛ք ողորմիս:

Հորդի այս գրածը՝ դժբախտաբար անթուական է, եւ մեաց՝ իբրեւ ձայն քարքառոյ յանապատի, եւ վերոյիշեալ շիրմաքարն ալ՝ առանց ո՛ր եւ է արձանագրութեան:

[113] Մասիս, Թիւ 556, 6 Հոկտեմբեր 1862:

[114] *Յակորոս Սրբազանի պատահած մահուան թուականը, ինչպէս կը կարդանք՝* Մասիս *Թերթին մէջ (Թիւ 563, 24 Նոյեմբեր 1862), կը պատահի գիշեր ատեն. Ներսնազարդ Սրբազանը արթնանալով, քովը եղած ճրագը վառել ուզած միջոցին, յանկարծ անկողինը ծածկող վարագոյրը կը բռնկի ու հետը Սրբազանին թեւերը եւ երկայն մօրուքը կ'այրին. բժիշկներ կը բերուին, բայց անօգուտ կ'ըլլան դարմանները եւ Յակորոս Սրբազան երեքչորս օր յետոյ կ'աւանդէ հոգին:*

[115] *Ինչպէս արդէն նշանակած եմ, Սերբեան Սրբազան երկիցս Պատրիարք եղած է Կ· Պոլսոյ· նախ՝ 1839—1840 մէկ տարի· այդ միջոցին կը յուզուէր Իւսուրի ձեմարանին խնդիրը եւ այլ ազգային կարեւոր հարցեր, որոնց կարգադրութեանը համար Պատրիարքը ժողովի կը հրաւիրէ մենձ–ապոյ ամիրաները, բայց ամենը պատասխան անգամ չեն տար: Պատրիարքը սոնք պատասխան անգամ չեն տար: Պատրիարքը սոնք պատասխան անգամ չեն տար· Պատրիարքը սոնք պատասխան անգամ չեն տար· Պատրիարքը սոնք պատասխան անգամ չեն տար·

օրուան մէջ քանի մը անդամ ալ այս կամ այն աշակերտին ձայնային վիճակը կը քննէր զգրութեան յարմար եղողները որոշելու համար:

Անժպիտ ու խոժոռադէմ, արծրունգն մարդ մ'էր, խղպոդ ու անախորժ ձայն մը ունէր, թէեւ չա՛տ հմուտ չարականի: Բացի Երաժշտապետի կամ դպրապետի պաշտօնէն, հսկող էր նաեւ Դպրոցի Մատենադարանին[116], ուր օրուան մեծ մասը կ'անցնէր, ո՛չ թէ գիրքերու մէջ դեգերելու, այլ արբենալու Ռօմ կոչուած կալմիր խմիչքով, զոր կը պահէր հոն եւ որուն շիշը տարիներ յետոյ գտայ ես 1889ին; այդ Մատենադարանի դարակներէն մէկին մէջ, երբ օր մը գացած էի հոն մէկ քանի ձեռագիրներ աչքէ անցնելու:

* * *

Աստուր վարժապետին բացակայ եղած միջոցին Տիրացու Գիւրգորն էր սրահին կառավարիչը· փոքրիկ յանցանք մը եթէ տղու մը վրայ տեսնէր, անմիջապէս զայն քովը կը կանչէր ու առանց այլեւայլի, եւ առանց բառ մը բերնէն հանելու, ձեռքէն անբաժան եղած փայտովը չորս հինգ անդամ անխնայ կը զարնէր թաթ կոչուած ծեծը, որուն ընդարմացուցիչ ցաւը օրերով չէր անցներ մեր մանկական փափուկ ափերէն:

Ծեծը այո՛, վարժարանին կրթական անդոյ··· ծրագրին գլխաւոր մաս կը կազմէր, եւ այդ պատճառաւ, չա՛տ տղու ալ Դպրոցասիրութիւնը կը մարէր ու արհամարհելի կ'ընծայէր անոնց աչքին այդ մտքի անդաստանը[117]:

[116] Այս Մատենադարանը Ս· Խաչի հին վարժարանին մէջ հաստատած է, նախայիշատակեալ Մարտիրոս Սարկաւագը եւ ժողված է բազմաթիւ տպագիր եւ ձեռագիր հատորներ, զորս կրցած են ազատել 1850ի հրդեհէն:

Յակոբոս Պատրիարք, ինչպէս ըսած եմ արդէն, վարժարանին վերաշինութեան միջոցին, յատուկ չէնք մ'ալ կառուցած է աղջիկներու կողմը· իբրեւ Մատենադարան՝ որ քարուկիր է եւ ամբակուռ բաւական ընդարձակ, ուր Մարտիրոս Սարկաւագի տուած գիրքերէն զատ, Յակոբոս Պատրիարք ալ նուիրած է իւր ամբողջ գիրքերը, որոնց ցուցակը երկու մեծ չրջանակներու մէջ կախուած կը մնայ Վարժարանին Մեծ սրահը:

Այս Մատենադարանը աւելի հարստացաւ յետոյ՝ մեծանուն դրագէտ Խաչատուր Միսաքեանի ունեցած հայ եւ օտար հարիւրաւոր ընտիր գիրքերով:

Բայց Ս· Խաչի Մատենադարանը բաւական ատենէ ի վեր կը մնայ փակ, Հատորները փոշիներով ծածկուած, գուցէ եւ կեր եղած ցեց ու ուտիճներու:

[117] Բարեբախտաբար աղջիկներու Դպրոցը ազատ էր այդ խուժդուժ դաղանային միջոցներէն, զի յատկապէս հսկուած էր խնամակալ Տիկիններու Միութենէն որուն Ամենապետուհին էր կնոջս Մեծ մայրը Տիկին Եսպրաքսէ Փափազեան: Տե՛ս Մասիս, Փոքր Թիւ 56, 16 Մայիս 1866:

Բաց ի թաթահարութենէն, սովորական էր նաեւ ներբանածեծը (Ֆալախան), որուն հարուածները երկու կերպով տեղի կ'ունենային, կամ կօշիկի վրայէն, կամ ուղղակի մերկ՝ անկուլպայ՝ ոտքին վրայ: Կար նոյնպէս՝ բանտ, ժամերով ծունկ չոգիլը, որու միջոցին յանցաւոր կարծուած տղան ձեռքերը վեր բարձրացնելով պիտի կրէր խոշոր, ծանրակշիռ ձաշոցներ, մեծազանգուած Յայսմաւուրքներ: Այս էր ահա Նախակրթարանին ունեցած դաստիարակութեան եւ ուսուցման եղանակը զոր չեմ մանրամասներ, եւ որուն հետ՝ Աղօթքի եւ Երգեցողութեան դասերն ալ ստիպողական էին:

Նախակրթարանին մէջ Քերականութիւն հա՛դիւ սկսած էի, երբ արժան համարուեցայ փոխադրուիլ վերի սրահը, այսինքն Ուսումնարանը, ուր թէպէտ կար դարձեալ ծեծը, բայց քիչ ու շատ տարբերութիւն մը կը տիրէր հոն· 1868 կամ 1869 թուականներուն էր այս:

* * *

Ընդարձակ սրահին ճակատը կախուած էր երջանկայիշատակ Հիմնադիր Յակոբոս Պատրիարքին խլղաներկ մեծադիր պատկերը, զոր նկարած էր Սաղայեան Աբրահամ անուանի պատկերահանը († 18/30 Դեկտ· 1875)[118] եւ ա՛յնպիսի ճարտար բնականութիւն մը տուած էր Սրբազանին դիմագիծերուն ու հայեացքին, որ կը կարծէինք թէ յա՛նկարծ պիտի բարբառէր այն:

Ամէն առաւօտ սրահը մտած պահուն՝ Աղօթքէ առաջ պարտաւոր էինք խոնարհութիւն մը ընել այդ պատկերին, որուն ներքեւը կը բազմէր Պօղոս Վարժապետը, իր անժպիտ դէմքովը ու բարկացայտ հայեացքովը, եւ իր դրասեղանին վրայ միշտ ունենալով ծեծի օրհնեալ փայտը:

Սա ալ ծեծի մանագիտութիւնն ունենալով հանդերձ, այն առաւելութիւնն ունէր՝ որ յանցաւոր համարած աշակերտները երբեմն զբօսանքէ զրկելով՝ զանոնք կը դատապարտէր՝ Նարեկէ կամ Գործք Առաքելոցէն չորս կամ հինգ էջ անսխալ ընդօրինակելու պատիժին, եւ յետոյ բարձրաձայն կարդալ կու տար ու կը բաղդատէր, թէ ճիշդ ընդօրինակուա՞ծ էին:

Սակայն հետզհետէ կրթական ծրագիրը սկսաւ փոփոխութիւններ կրել· 1870—1871

[118] Մասիս, Թիւ 1772, 18/30 Դեկտ· 1875:

Հոդաբարձութիւն մը կազմուեցաւ Եւրոպա ուսած անձերէ, որոնց գլուխը կը գտնուէր Արշակ Յակոբ, այն՝ որ Ղալաթիոյ Ազգ· Մատենադարանին Հիմնադիրը եղած է 1877ին[119]:

Ընտիր դասատուներ եկան հոն· կը յիշեմ Մալէդեան Յովսէփ Պատուելին՝ որուն դասախօսութիւնը շատ չտեւեց եւ անոր յաջորդեց Եղիազար Մուրատեանը՝ հայերէն լեզուի ու գրականութեան չա՛տ կարող ուսուցիչը, որուն կ'օժանդակէին Մկրտիչ Մելիքեան, Պօղոս Դելլիեան, Յակոբ Զրաքեան, եւ այսպէս՝ վարժարանին ուսման մակարդակը աւելի բարձրացնելու յոյժ ջանադիր կ'ըլլուէր:

Բաց ի եկեղեցական երաժշտութենէն, երգը շատ յարգի եղաւ վարժարանին մէջ, ինչպէս նաեւ զբօսանքը եւ մարմնամարզը, ուր մերթ ընդ մերթ ալ դաշտային պտոյտները, որոնք տեղի կ'ունենային միշտ երգախառն ու հաճելի խաղերով, առաջնորդութեամբ Արսլանեան Հայրապետ կառավարչին ու երաժիշտ Յակոբ Պօյաճեանի (ապա Տէր Սերովբէ Քահանայ):

Կիրակի օրերն ալ առաւօտուն Եկեղեցին հերթով ձայնաւորութիւն, կամ փոխասացութիւն եւ կամ մոմակալութիւն կ'ընէինք, ու կէս օրէն յետոյ ալ կը համախմբուէինք վարժարանին մէջ, առնելու համար պարի դասեր, զորս կը սովորեցնէր մեզ Զարիրատճեան Երանոս մեծանուն դերասանապետը, դաշնամուրի վրայ ածուած եղանակներու ընկերակցութեամբ:

* * *

Սակայն՝ այս նորածագ բարեկարգ վիճակը վարժարանին, ու անոր յառաջադիմութիւնը դժբախտաբար յանկարծ խանգարուեցաւ 1872ին· Մուրատեան Եղիազար՝ որ գլխաւոր դասատուն էր, անկրօն, անաստուած նկատուեցաւ, ուստի հրաժարեցաւ ու գնաց Սելամիէի վարի կողմերը իր անունով բացաւ մասնաւոր վարժարան մը, որ թէեւ երկար կեանք չունեցաւ, բայց Ս· Խաչէն բաւական թուով աշակերտներ խլեց իր քով, մինչ մենք մնացինք մեր տեղը:

Մուրատեանի մեկնելէն յետոյ Հայկաբանութեան դասատու ունեցանք Սիմոն Ֆէլիքեանը, իսկ Ֆրանսերէն լեզուի համար Տաճատ Լուֆֆեանը, քիչ վերջն ալ՝ ասոր եղբայրը Գարեգին Լուֆֆեան· ու հետզհետէ թուաբանութեան դասատու եղան Սիմոն Միքայէլեան, Բասկալ Թիւլեան, Գաբրիէլ Ներշաղուհ, Բարսեղ Տիւրկէրեան եւ տաճկերէնի համար՝ Պետրոս Խօճասարեան, Սեպուհ Էսմերեան: Գեղագրութեան համար Հայրապետ Արսլանեան, Միհրան Տէօքմէճեան եւ ուրիշներ, գծագրութեան համար նկարիչ Տէլէմաք Էքսէրճեան եւ ասոր եղբայրը Գառնիկ Էքսէրճեան:

Միջոց մը ընդհանուր հսկող ունեցանք՝ մի ոմն Լուֆուֆեան որ քաջ Ֆրանսերէն կը խօսէր, իսկ ապէ յետոյ Թէոդորոս Պատուելի Զօրայեանը, Խաչատրի Ներսէսեան եւ Շահնազարեան վարժարաններու նախկին դաստիարակը, որ ընտիր մանկավարժի տիտղոսին իսկապէս արժանի բարեկիրթ ու բարեգութ անձ մ'էր:

Հայրագորով վարուելակերպ մը ունէր աշակերտներուն հետ, եւ հայ դասական գրականութեան բաւական հմուտ ըլլալով, ինքը առաջնէ մինչեւ երեկոյ Հ· Արսէն Բագրատունիէն, Հ· Եդուարդ Հիւրմիւզի գործերէն ոտանաւորներ կ'արտասանէր բարձրաձայն ու կը վառէր մեր գրասիրական ճաշակը:

Ունեցանք նաեւ Սրապիոն Թղլեանը հայերէնի ու Ֆրանսերէնի ուսուցիչ, որու կը պարտիմ ես հայ գրականութեան մասին ունեցած նախընծայ սէրս· դժբախտաբար՝ ասոր պատուական դասաւանդութիւնը երկար չտեւեց եւ մեծանուն Յակոբ Պալեանի[120] հետ դէպի Եւրոպա ճամբորդելու ստիպուած ըլլալով թողուց Ս· Խաչը, եւ իր տեղը միայն հայերէն լեզուի դասերը ստանձնեց կարճ ժամանակի համար, Թաղին Քարոզիչը եղող կրօնուսոյց Յովհաննէս Տ· Վ· Փափազեան, մինչեւ որ օրինաւոր դասատու մեզ կարգուեցաւ Խաչատուր Պուէտ Միսաքեանը, որու մասին փոքր ինչ գրած եմ Եէնիմահալլէն պատմած միջոցիս:

Հայ լեզուի եւ գրականութեան ու Ֆրանսերէնի գլխաւոր ու վերջին դասատուս եղաւ Միսաքեան, որուն կը պարտիմ իմ այդ մասին ունեցած քիչ ու շատ զարգացումս, թէեւ երբեմն ալ մասնաւոր դասեր կ'առնէինք, ինչպէս ըսած եմ արդէն, Տէրոյենց Պատուելիէն, որ մեզի դրացի էր Սելամիէի՝ Զիլիհտար պահէք կոչուած փողոցին մէջ:

* * *

[119] Մասիս, 1877 Հոկտ· 24: Արշակ Յակոբ նշանաւոր ուսումնական մ'էր՝ Գերմանիա կրթուած· մեռած է՝ 7 Օգոստոս 1890ին:

[120] Հայ ուսումնականներու մեկենաս մ'էր սա· մեռած է 1875ին Փարիզի մէջ, ուր քաշուած էր կնոջը մահէն յետոյ: Տե՛ս Մասիս, Թիւ 1753, 1 Նոյեմբեր 1875:

© National Library of Armenia

Վարժարանը տեսակ մը Մուսայատուն դարձուց Խ· Պ· Միսաքեան, ինքը ջերմ պաշտող մը եւ նաեւ մտերիմը Հ· Եղուարդ Հիւրմիւզի, ասոր հրատարակութիւններուն մէջէն դուրս չէր ելլար եւ անոնցմով զմեզ միշտ կը կրթէր· Անմոռանալի ուղեւորութիւնը, Արկածք Տելեմաքայն, Ոլէնի Հնախօսութիւնը, Պող եւ Վիրգինէ, Մաղթանք չափաւոր, Յոբայ Գիրքը, Բուրաստանը ու Տաղերը մեր ընթերցումի եւ արտասանութեան ամենօրեայ դասագիրքերն էին, եւ այսօր՝ կը խոստովանիմ թէ չա՜տ բան կը պարտիմ անոր դասախօսութիւններուն հիանալի եղանակին, որ անմոռաց է սրտիս ու մտքիս մէջ:

Հ· Եղ· Հիւրմիւզի Տաղերէն չատերը մենք գոց ըրած էինք· Անոր՝ «Մարդոյ որպէս խոտոյ են աւուրք իւր» սքանչելի երգը, «Հովիւ եւ Հովուհին», «Յարդարն դատափետեալ»ը, «Մաշեցեր որպէս սարդի ոստայն զանձն նորա»ն, եւ «Հայր մեր»ը, ամէն օր կ'արտասանէինք, ինչպէս նաեւ մէկ քանին իւր չարադրած Տապանագիրներէն, որոնց երեք հատը կը սիրեմ արտագրել հոս·

1·

ՐԱԲՈՒՆ ՄԻՐԱՅԷԼ Ի ՏԱՆԷՆ ԶԱՄԶԵԱՆ
ՎԱՆԱՅՑ Ի ՎԵՆԷԺ ՈՒԽՏԻՆ ՄԻԱԲԱՆ·
ՅՈՒԹՍՈՒՆ ԵՒ ԶՈՐԻՑ ԱՄԱՅՆ ԱԼԵՒՈՅԹ
ԵՐԿԱՍԻՐԵԼՈՎ, ՀԱՄԱԶԳԵԱՅՆ Ի ՓՈՅԹ,
Ի ԲԻՒԶԱՆԴԻՈՅ ՄԻՆՉԵՒ Ի ԲԱՍՐԱ
ՇԸՐՉԵԱԼ ՀՈՎՈՒՈՒԹԵԱՄԲ, ԱՍՏ ՀԱՆԳՋԻ ԱՊԱ:
ՅԱՆՁՈՒԿ Ի ՇԻՐՄԻՍ ՊԱՐՓԱԿԵԱԼ Ի ՓՈՍ
ԱԶԳԱՍԷՐ ԵՐԿՈՎՔՆ ԱՇԽԱՐՀԱՔԱՐՈՁ:

2·

ՐԱԲՈՒՆ ԿԱՐԱՊԵՏ ՏԱՆԷՆ ԵՍԱՅԵԱՆ,
ՎԱՆԱՅՑ ՈՐ Ի ՎԵՆԷԺ ՈՒԽՏԻՆ ՄԻԱԲԱՆ·
ԸՆԿՐՕՆՍ ԸՆԴ ՎԱՐԺԻՑ ԱՄՈԼԸՍ ԶԸՐՆԱՂ
ԶԸԳԵԱԼ ՄԻԱԼՈՒՆ ՅԱՄԲԻԾՆ ԻՒՐ ԿԵՆՑԱՂ,
ՐԱԲՈՒՆԱՊԵՏԻՆ ԸՆՀԵՏ ԵՐԿՆԸՆԹԱՑ
ԱՐԱՐ ԵՒ ՈՒՍՈՑՑ ՔԱՐՈՁ ՎԵՀԻՄԱՑ:
Ի ԲԻՒԶԱՆԴԻՈՆ Ի ԲՆԻԿՆ ԻՒՐ ՔԱՂԱՔ
ԿԱՑԵԱԼ ԱԶԳԱՊԵՏ ԸՆԴ ԱՄՍ ԻՆՆԵՐԵԱԿ,
ԵՒ ԶԵԱՂԱՂՈՒԹԻՒՆ ՊԱՐԳԵՒ ԵՐԿՆԱՏՈՒՐ
ԸՆԴ ԱՐԴԱՐՈՒԹԵԱՆ ԱԾԵԱԼ Ի ՀԱՄԲՈՅՐ,
ՀՐԱՃԵՑՏ Ի ՊԱՏՈՒՈՅՑ ՅԱՆԶՕՐ ԱԼԵՒՈՅԹ
ԵՏ ԸՂՁԱԿԵՐՏԵԱԼՆ ՅԱԶԳԻՆ ԻՒՐ ՕԳՈՒՏ:
ԸՂՁՈՐԻՆ ԱՍՏ ՎԷՄՍ ԱՅՍ ԾԱԾԿԷ ԶԱՆՃԻՒՆ·
ՀԻՒՐԴ ԸՂՁԻՇԱՏԱԿ ՕՐՀՆԵԱ՛ ԶԱՐԴԱՐՈՅՆ:

3·

ԱՍՏ ՊԵՇԻՒԹԱՇԼԵԱՆՆ ՀԱՆԳՋԻ ՄԿՐՏԻՉ,
ԱՆՈՒՆՆ ԱՆԱՄՓՈՓ ՅԱՆՁՈՒԿՍ ՅԱՅՍ Ի ԿԻՃ·
ՍԻՐԵԼԻ ԱԶԳԻՆ, ԵՒ ԱԶԳԻՆ Ի ՍԷՐ
ԵՂԵԱԼՆ ԱՆԶՆԱՏՈՒՐ ԲՈԼՈՐԱՆԸԻՒՐ·
ՍԻՐՏ ԱԶՆՈՒԱԳՈՒԹ ԵՒ ՀԱՆՃԱՐ ՎԸՍԵՄ
ԳԵՂԱՊԱՐԵԼՈՎ Ի ՆՄԱ Ի ՁԱՀ ՁԵՄ·
Ի ՄԱՆՈՒԿ ՏԻՈՅ ԽՈՀԵՄ ԵՒ ԸՂԳՕՆ
ՔԱՂԱՔԱՂԱՐԵԱԼ Ի ԲԱՐՍ ԵՒ Ի ԿՐՕՆ·

ՔԵՐԹՈՂ ՀՈԳԵՇԱՐԺ Ի ԹԱՏՐ ԵՒ Ի ՔՆԱՐ
ԱՄԲԻԾ ՅԵՐԿՈՍԻՆ ԴԱՇՆԱԿԵԱԼ ԸԶԼԱՐ,
ՔԱՌԱՍՆԱՄԵՆԻ ԵԼԻՔ ԸԶԿԵՆՑԱՂ,
ՀԱՄԱԶԳԵԱՅ ԲՆԱԻԻՑ Ի ՍՈՒԳ ԵՒ ՅԱՒԱՂ·
ՆՈՅԻՆ ՇՆՈՐՀԱՊԱՐՏ ՍԷՐ ԵՒ ՎԱՐԿ ԱՆԿԵՂԾ
ԿԱՆԳՆԷ ԶԱՅՍ ՆԸՄԱ ՅԻՇԱՏԱԿ ԱՆԵՂԾ:

Այս Տապանագիրները՝ որոնց առաջին երկուքը հրատարակուած են արդէն (Տաղք Մխիթարեան վարդապետաց, *Վենետիկ Ս· Ղազար, Հատոր Գ·*, 1854, *էջ* 155—157) *ինչպէս նաեւ երրորդը* (Տաղք եւ բատրերգութիւնք, *Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի*), *պարտաւոր էի զետեղել Ծանօթագրութիւններուս Բ· Հատորին մէջ, բայց դիտմամբ այս տեղ զանոնք ներկայացնել յարմար սեպեցի, իբրեւ յիշատակ Ս· Խաչ վարժարանի աշակերտութեանս օրերուն:*

*

Հ· Միքայէլ Զամչեան *մեծ պատմագիրը վախճանած է* 1823*ին եւ թաղուած՝ Բերա–Բանկալթիի հին Ազգ· Գերեզմանատունը՝ ինչպէս նշանակած եմ Բ· հատորիս մէջ* (*էջ* 615)· Զամչեանի *տապանաքարը կորսուած է, ինչպէս կորսուեցաւ նաեւ այժմ, ամբողջ Գերեզմանատունը:*

*

Հ· Կարապետ Եսայեան՝ *Վենետիկի Մխիթարեան, որ ինը տարի Աղդապետ եղած է Կ· Պոլսոյ Հայ–Կաթոլիկ ազգայիններու, վախճանած է* 1847*ին եւ թաղուած է՝ նա ալ Բանկալթիի Գերեզմանատունը· բայց իւր շիրմաքարը փոխադրուած է Ս· Յակոբայ Հիւանդանոցին պարտէզը, ուր եւ կարդացի իւր Տապանագիրը, թէեւ մաշած վիճակի մէջ:*

*

Մկրտիչ Պէշիքթաշլեան՝ *մեծանուն բանաստեղծը մեռած է* 1868 *Նոյեմբեր* 29*ին եւ թաղուած Շիշլիի Հայ–Կաթոլիկ ազգայիններու Գերեզմանատունը, ուր ունի իւր շիրիմը, Հ· Եղ· Հիւրմիւզի գրէն չարադրուած սոյն գեղեցիկ վերտառութեամբ, զոր կարդացած եմ շատ անգամ:*

Ինձ հետ Միսաքեանի աշակերտ էին Յարութիւն Մրմրեան, Մելքոն Կիւրճեան, Յովհաննէս Արամեան, մանաւանդ Միհրան Դուրեան (յետագային Եպիսկոպոս՝ եւ Պատրիարք Երուսաղէմի) [121]**, Փեղրակ Զիլինկիրեան եւ Սեպուհ Իւթիւճեան (երկուքն ալ բժիշկ) եւ կը կազմէինք վարժարանին առաջին բարձրագոյն կարգը, մինչ Եղբայրս եւ Տէր Յակոբեան Նշան, Յակոբ Խրիլեան եւ ուրիշներ երկրորդ կարգը կը կազմէին:**

Խ· Պ· Միսաքեան գրաբար ոտանաւորներ գրել կուտար մեզի, եւ ամէն անգամ որ նշանաւոր Եկեղեցականի մը այցելութիւնը նախաւորով իմանար, Ոտանաւոր մը կը պատրաստէր ու կը կարդար այցելուին· Նոյնը մեզի ալ ընել կուտար, այսպէս՝ հինգ անգամ ես առիթ ունեցած եմ Ոտանաւոր գրելու ու արտասանելու, երեք անգամը Վարժապետեան Ներսէս Պատրիարքին Ս· Խաչի դպրոց այցելած ժամանակ (14 Սեպտ· 1874, 13 Սեպտ· 1875 *եւ* 15 Սեպտ· 1876)**, մէկ անգամը Խրիմեան Հայրիկին** (25 *Հոկտ·* 1875)**, եւ անգամ մ'ալ Պատրիարքական փոխանորդ Տէր Յովհ· Քահանայ Մկրտչեանին** (24 *Յուլիս* 1876) *այցելութիւններուն առթիւ: Այս գրածներս կը պահեմ իբրեւ յիշատակ պատանեկութեանս օրերուն* [122]**:**

[121] *Միհրան Դուրեան որ նախապէս Ս· Կարապետի դպրոցը կը յաճախէր, իր բանաստեղծ եղբօրը մահէն յետոյ* 1872 *սկսաւ Ս· Խաչի վարժարանը գալ: Իմ ամենէն սիրելի ընկերս եղաւ նա ու միատեղ մեծցանք, գրեթէ մէկ տարկի տակ: Մեր աշակերտութեան ժամանակ՝ առ ի վարժութիւն կը գրէինք իրարու գրաբար Ոտանաւորներ եւ Նամակներ, որոնցմէ մէկ երկուքը հրատարակեցաւ տուի Զմիւռնիոյ Արեւելեան Մամուլի,* 1909 *Յունիս* 23*ի թիւին մէջ, երբ ես այդ տեղն գացած էի Զմիւռնիա, Առաջնորդ Դուրեան Եղիշէ Սրբազանը՝ իբրեւ Նորընտիր Պատրիարք, Կ· Պոլիս առաջնորդելու:*

Մեր երկուքին մայրերը իրբեւ քոյր կը սիրէին զիրար· Նաեւ մեր ուրախ կամ տխուր օրերուն մէջ հղդրեցանք երբե՛ք զիրար եղբայր անուանելէ:

Թէ ի՞նչ զգացում ունեցած եմ Եղիշէ Սրբազանին նկատմամբ, եւ թէ՛ ի՞նչ մեծ կսկիծ տուած է սրտիս անոր անակնկալ մահը, Թո՛ղ խօսին իւր Յոբելեանին

Բայց Միսաքեանի երկու Ոտանաւորը չա՜տ դեղեցիկ էին, մին՝ Ներսէս Պատրիարքի մօր մահուան († 10 *Ապրիլ* 1875) *առթիւ գրուած, որ հրատարակուած է* (Մասիս, *Թիւ* 1734, 18/30 *Սեպտ·* 1875)*, եւ միւսը՝ Մկրեան Տէր Յովհաննէսի վաղամեռիկ որդւոյն դերեզմանին ընծայուած՝ ընտրան ունենալով Միքէլ Անճելօի սա դեղեցիկ տողերուն թարգմանութիւնը, թէ՝*

«Քաղցր է ինձ նընջել
Այլ առաւել եւս՝
Գոլ վիմատառեալ,
Յորքան յաճախեն
Զարիք եւ ամօթ:

Եւ երանութիւն
Մեծ է ինձ ասէն՝
Տեսանել ինչ ոչ
Ըզգալ եւ ոչինչ:

Մի՛ զարթուցաներ
Զիս ուրեմն, աղէ՛,
Եւ դաչըն ձայնիւ
Բարբառիջիր այդր»:

* * *

Միտքս է՝ որ վարժարանին Տնօրէն եղած են հեղգհեղգ, նախ՝ Մարտիրոս Ք· Փափազեան, ուրկէ սկսած եմ Ֆրանսերէն լեզուի ընթերցանութիւնս: Յետոյ Տէրոյենց Յովհաննէս Պատուելին՝ որ մեր ունեցած գիրքերը անպատճառ աչքէ կ'անցնէր եւ եթէ անոնց ընթերցումը մեզի յարմար տեսնար, մէջերը իւր ստորագրութեանը հետ՝ «հրամայեալ է» կը գրէր: Տէրոյենցէն յետոյ միջոց մը Պարտիզակցի Վահան վարդապետը Տնօրէն եղաւ· եւ վերջ ի վերջոյ ալ Քրիստոսատուր Ղազարոսեանը՝ որ Իւսկիւտարի երեք դպրոցները միանգամայն կ'այցելէր, եւ որուն օրով՝ 1876*ին մեծահանդէս պարգեւաբաշխութիւն մը տեղի ունեցաւ Ս· Խաչ Եկեղեցւոյն մէջ՝ նախագահութեամբ Ներսէս Պատրիարքին եւ Դուրեան Միհրանի հետ ստացանք մեր շրջանաւարտի վկայականը:*

Վկայականս առնելէս յետոյ, իբրեւ ազատ աշակերտ եւ ունկնդիր, կը յաճախէի գարձեալ Ս· Խաչ, եւ առ ի վարժութիւն երբեմն ալ դասեր կուտայի հոն վարի կարգերուն, մինչեւ որ բժշկութիւն ուսանելու համար մեկնեցայ Կ· Պոլսէն Բարիզ՝ 1879 *թուականին Հոկտեմբեր ամսուն մէջ:*

* * *

Մարտիրոս Ք· Փափազեան՝ Մշակ ու Վարձքը, Երուսաղէմ 1931, *էջ* 151—152) *եւ մահուանը թաղարեր գոյժը առած միջոցին Բարիզէն Երուսաղէմ գրածս, տե՛ս Սիոն, Ամսագիր Երուսաղէմայ, Թիւ Ապրիլի* 1930, *էջ* 129:

Դուրեան ունեցաւ վառաւոր վերջիմ մը որուն վրայ Թորգոմ Պատրիարք փորագրել տուաւ Ազերբայեան Տապանագիր մը, իւր իսկ գրչէն չարադրուած, որուն երրորդ տողին Մեծի բառը, պիտի ուզէի որ ըլլար Վեհի:

ՀԱՆԳԻՍՏ
ՏԵԱՌՆ ԵՂԻՇԵԱՅ Ս· ԱՐՔԵՊԻՍԿՊՈՍԻ ԴՈՒՐԵԱՆ
ԵՐԱՆԱՇՆՈՐՀ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻՆ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ
ՈՐՔ ԸՆԴ ՀՈՂՈՎ, Ի ՏԱՊԱՆ ԱՍՏ ՄԹԻՆ,
ԱՐՏԱՍՈՒԱԼԻՑ ՀԵԾՄԱՆՑ Ի ԿՈՆ ՄԵՆ՝ ԵԿԻՆ
ԶԱՄԲԻԾ ՄԱՐՄԻՆ ՇՆՈՐՀԱԶԱՐԻ ԱՌՆԸՆ ՄԵՆԻ,
ՈՐՊԷՍ ՁՐԱԳԻ ՇԻԶՈՒՑԵԼՈՑ ԲԵԿ ԽԵՑԻ,
ԳԻՏԵՆ ԶԻ ԼՈՅՍՆ Ի ՆՄԱ ԼՈՒՑԵԱԼ՝ ՀՈԳԻ ԻՒՐ՝
ԸԶԳԵՐԱՐԳԻՈՅԳ ԸՄՊԷ ԶՇՈՂՍ ԱՐԴ ՄԸՏԱԳԻՒՐ·
ԵՒ ԶՈՐ ԽԸՆԴՐԵՆՆ Ի ՔԷՆ ՆՈՐԻՆ՝ ԱՅՍ ԵՒԵԹ·
ԶԻ ՊԱՀԵՍՑԵՍ, ՏԷՐ ԿԵՆԱՑ, ԱՅԺՄ ԵՒ ՅԱՒԷՏ,
ՅՈՐԳԻՈՅՆ ԵՐԱՄՍ ԵՒ Ի ԿՐՕՆԻՍ ՍՈՒՐԲ Ի ԾՈՑ·
ԶԻՒՐՈՅ ՄԸՏԱՅ ԱՄՍ ԻՒՐՈՅ ԱՆՈՒԱՆՆ ՀՈՎԱՆԻ
ԱՍՏ ԵՒ Ի ԲՆԱԻ ԱԶԳԻՍ ԿԱՅՑՇ ԿԵՆԴԱՆԻ:

[122] *Մկրեան Տէր Հօր ներկայութեանը կարգացածս,* 1876*ին վաղամեռ կորուսած իւր զաւկին մահուանը առթիւ մխիթարական տողեր էին: Տէր Մկրեան՝ Մխաքեանի ոտանաւորին հետ իմս ալ հրատարակեց իւր կազմած «Մահարձաւք եւ Ցիշատակարան Յակոբայ Ց· Մկրեան» անուն Հատորին* (*էջ* 180—190, 200—202) *մէջ, ուր ամփոփուած են Տէր Հօրը ուղղուած ցաւակցական բոլոր գիրերը* (*հրատարակուած Կ· Պոլիս* 1877)·

Ո՞վ կրնար ինձ ըսել, թէ պատանեկութեանս ժամանակ՝ 1876*ին որդեկորոյս քահանայի մը ցաւին ի դիւր կարդացած տողերս, իրեն ուղղած մխիթարութեան խօսքերս, ինձ համար ալ պիտի կրկնուին եղեր՝* 57 *տարի յետոյ, անգին ու աննման զաւակ մը կորսնցնելուս առթիւ:*

© National Library of Armenia

Զեմ երկարեր ա՛յլ եւս, եւ բաւ կը համարիմ ըսել՝ թէ Ս. Խաչի վարժարանը եղաւ մեծահամբաւ՝ ձեմարանի հետ զուգընթացաբար, եւ նաեւ անոր մրցակից-ուսումնակիցը, որովհետեւ գրեթէ միեւնոյն դասատուներն էին, որ կը պաշտօնավարէին երկու Դպրոցներուն մէջ եւ բոլոր աշակերտներուն միջեւ կը մշակէին ուսումնասիրութեան եւ եղբայրական յարաբերութեան ջերմ եռանդը:

1872ին վարժարանին աջ կողմը գտնուած ընդարձակ պարտէզին մէջ շինուեցաւ լայն սրահ մը թատրոնաձեւ, ուր ցորեկեայ բանախօսութիւններ ըրած են մեծանուն Փրանսախօսութիւններ ըրած են մեծանուն Փրանսագէտ-գրագէտ Յակոբ Ոսկան, Օրագիր թերթին խմբագիր՝ Օգսէն Խօճասարեան եւ Մանգումէի խմբագիր Կարապետ Փանոսեան, եւ ուր՝ երբեմն ալ կը տրուէին թատերական յաջող ներկայացումներ, որոնց գլխաւորն էր Վարդան Մամիկոնեանի թատերգութիւնը:

* * *

Ս. Խաչի վարժարանը՝ Ս. Կարապետին նման ունեցաւ Սանուց եւ Սանուհեաց ընկերութիւններ, որոնց նպատակն էր հարստացնել Դպրոցին Մատենադարանը: 1878ին հաստատեցինք հոն Ուսումնատարած անուն ընկերութիւն մը եւ Կիրակի օրերը պանդուխտ ազգայիններու հայերէն լեզուի ու հաշուապահութեան դասեր կու տայինք հոն, ես ու Սարգիս Սէմէրճեան քաջ Փրանսագէտ ընկերս, ու ներհուն չափագէտ Գրիգոր Զաքարեան: Այս ընկերութեան յաջողեց 1879ին Կիբրասիրաց ընկերութիւնը, որուն գործադիր անդամներէն եղած էի, Բարիզ մեկնելէս առաջ, եւ որ վերահաստատեց լաբանը ու նաեւ ժողովրդային Մատենադարան մը, որուն բացման ճառը ես խօսած եմ[123], եւ ուր՝ ցորեկ ու գիշեր տեղի ունեցած են, խիստ շահեկան բանախօսութիւններ: Առնցմէ յիշատակելի են Օրմանեան Մաղաքիա վարդապետին «Միւրիւն Հայուրեան» եւ «Կարօտ եմմ» գեղընտիր բանախօսութիւնները, զորս կրթասիրաց ընկերութիւնը առանձին առանձին տետրակներու մէջ հրատարակել տուաւ 1879ին:

Եւ այսպէս՝ Սէլամիէ ուման եւ կրթութեան ամենաբեղուն անդաստան մը եղած է, ուրիշ թաղերու նախանձը շարժելու աստիճան:

[123] Հրատարակուած Թէրթիմանը էֆֆեար թերթին մէջ 1879 Օգոստոս:

Դեռ չեմ խօսիր Վարդանանց տօնի եւ զպրոցական տարեկան քննութիւններու եւ պարգեւաբաշխութիւններու մասին, որոնք տեղի կ'ունենային Եկեղեցւոյն մէջ աննման շուքով, այլ կ'ըսեմ միայն թէ Ս. Խաչ ալ Ս. Կարապետի հետ եղած էր հայկական սքանչելի կեդրոն մը՝ Հայաստանիկ մը, ուր բացի ազգային երկսեռ վարժարաններէն, ունէր նաեւ իր շուրջը մասնաւոր վարժարաններ, որոնցմէ կը յիշեմ Սիմոն Ֆէլէկեանինը (1874ին) եւ Եղիազար Մուրատեանինը (1871—1872) բայց կարճատեւ եղած ու փակուած խպաս:

Ս. Խաչի վարժարանը անցեալ դարու վերջերը իր ծրագրին մէջ ընդունեց կրթական նորագոյն դրութիւն մը, այն էր՝ Ֆրէօպէլեան մանկապարտէզի դրութիւնը, որ առաջին անգամ այդ թաղին մէջ ծնունդ կ'առնէր շնորհիւ Տիկին Գայեանէ Մատակեանի:

Այդ ճարտար ու գործունեայ մանկապարտիզպանուհին մեծ անուն թողած է Կ. Պոլսոյ մէջ, եւ պատճառ եղած, որ մանկապարտիզեան կրթական դրութիւնը տարածուէր հետզհետէ ու ընդունուէր ուրիշ թաղերու ազգային վարժարաններու Հոգաբարձութիւններէն, փոխան Ծաղկոցեան կոչուած քնարեր եւ անախորժ կրթութեան, որ մատաղ մանուկներու նորընձիւղ մտքին հիւանդացուցիչ պատուհաս մ'էր բաւին կատարեալ իմաստով:

Մանկապարտէզը պահած է իր գոյութիւնը, ու փոխադրուած՝ վերեւ յիշածս «Պատրիարքարան» կոչուած պարտիզաւոր ընդարձակ շէնքը, ուր մեծ յառաջադիմութիւն եւ զարգացում ունեցած է երբեմն:

* * *

Ս. Խաչ Եկեղեցւոյն ճիշդ եռեւելեան փողոցին վրայ կանգուն էր Օտեան Պողոս Աղայի լայնարձակ տունը, ուր իր որդին մեծանուն Գրիգոր Օտեան՝ Տօքթ. Նահապետ Ռուսինեանի, Նիկողոս Պալեանի գլխաւոր գործակցութեամբ երկնած է Ազգային Սահմանադրութիւնը եւ Եկեղեցական քանի մը Հայրերու եւ աշխարհական ծանօթ ուրիշ անձերու հետ զոյն խմբագրած 1860ին:

Օտեանենց (աւելի «Օտօենց» կոչուած) այդ բնակարանը՝ ժամանակի ընթացքին փոխակերպեցաւ եւ եղաւ՝ Տայեան գիշերօթիկ վարժարան օրիորդներու: Ասոր ճիշդ քովը կար Նիզամեանի մը մեծամեծ տունը, ուր անմահ Ուսուցչապետ Ռէթէոս Պէրպէրեան

փոխադրեց իւր անուանակիր վարժարանը՝ ցերեկեայ եւ գիշերօթիկ:

Այս բազմարդիւն եւ պանծալի բարձրագոյն վարժարանը, Ռ. Պէրպէրեան՝ նախապէս՝ 1876 Հոկտեմբեր 1ին Գատրգիւղի մէջ բանալէն յետոյ, 1878ին կը փոխադրէր Իւսկիւտար-Սելամիէ, ուր խիստ փառաւոր կերպով՝ 1901ին անոր Քսանեւհինգամեակի Յոբելեանը[124] տօնուեցաւ, նախագահութեամբ Օրմանեան Մաղաքիա Պատրիարքին եւ այդ առթիւ՝ ես իբրեւ Ատենապետ ազգային ուսումնական խորհուրդին, պատիւ ունեցայ Մեծ Ուսուցչապետին ուղղել ներբողեան մը[125], նուիրելով իրեն իր լուսանկարը կրող գեղարուեստ շրջանակ մը՝ զոր Կ. Պոլսոյ ուսուցչական ամբողջ խումբը պատրաստել տուաւ ուսումնական խորհուրդին միջոցաւ, եւ որ կը բաղկանար՝ համակ ոսկեզօծ արծաթի բաղեղներու սողոսկուն ճիւղերէ, ի նշան անմահութեան կամ յարատեւութեան:

Ս. Խաչի աղջկանց վարժարանի եռեւելի փողոցին մէջ՝ Պէրպէրեանի եւ Օտեան տան կարգին վրայ կար նաեւ հայ-մայրապետ երկու քոյրերու նախակրթարանը, ուր կը յաճախէին փոքրիկ երկսեռ մանուկներ այր, բէն, գիմ միայն սորվելու, եւ ասոնց եռեւալ՝ 1874ի տարիները Ամերիկացի Միսիոնարներ հաստատեցին Հօմֆրոլ կոչուած փառաւոր շէնքը[126] իբրեւ աղջիկներու յատուկ վարժարան, ուր բազմաթիւ Հայ աշակերտուհիներ տարիներով բարձր կրթութիւն առին:

Այս դպրոցին պարտէզին մէջ միաժամանակ շինուեցաւ Հայ բողոքականներու ժողովարանը, ուր երբեմն ալ գիշերային բանախօսութիւններ տեղի կ'ունենային գիտական նիւթերու վրայ: Հոն ես 1887 Մարտ 25ի գիշերը բանախօսած եմ Մարմնամարզութեան օգուտներուն վրայ:

* * *

Սէլամիէ թաղը այսպէս Կ. Պոլսոյ հայաբնակ թաղերուն ամենահարուստն եղաւ դպրոցի տեսակէտով, նաեւ ամենաերեւելին իր բազմահոծ հայ բնակչութեամբ, որոնց մէջ նկատելի էին՝ Պալեան, Փիլմիշեան, Նորատունկեան, Օտեան, Պէյլէրեան, Փափազեան, Սէֆէրեան, Պէհզատ, Ագնաուրեան եւայլն եւայլն ընտանիքները, որոնք ունին հոն իրենց բարեգործութեան անմոռանալի յիշատակները:

(Շարունակելի:) ԴԿՏ. ՎԱՀՐԱՄ Յ. ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ

[124] Ռ. Պէրպէրեան 1895ի տխուր դէպքերէն յետոյ ընտանիքովը գնաց Զուիցերիա եւ իր այդ բացակայութեանը միջոցին վարժարանը կրնար փակուիլ ի սպառ, եթէ անոր նախկին աշակերտներէն ուսուցիչ Պետրոս Կարապետեան կուրծք չի տար սպառնացող վտանգին:

Պէրպէրեան գպրոցը մնաց կանգուն եւ երբ Հիմնադիրը վերադարձաւ Կ. Պոլիս, մեծ եղաւ իր ուրախութիւնը տեսնելով իր ձեռակերտ կրթարանին անխափան զարգացումը:

Ռ. Պէրպէրեան չարունակեց իր գործը, բայց իւր յեղակարծ մահէն յետոյ, զաւակները վարժարանը փոխադրեցին Դահիրէ, ուր ունեցաւ ծաղկեալ վիճակ, բայց 1934ին փակուեցաւ այն չի կարենալով տակալ տարիներէ ի վեր տիրող հրապարակի նիւթական անբարենպաստ ոգեկոչման:

[125] Բացի իմ խօսածէս՝ որ հրատարակուեցաւ նոյն տարուայ Հանդէս Ամսօրեայի մէջ, ուրիշ անձեր արտասանեցին հայկական ճառեր, որոնց մէջ նկատելի էին Օրմանեան Սրբազանինը եւ Հ. Գարրիէլ Մէնէվիշեանի գրաբար արտասանութիւնը:

[126] Ցետոյ Ամերիկեան Միսիոնարական Ընկերութեան Ատենապետ Ամերիկացի Հանրայնագէտ Ս. Ֆարնամ Հոմֆրոյի բարձունքը փոխադրուած. Վոստրի Եւրոպական կողմը:

© National Library of Armenia